

Осмонова Н.Ы.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКАСЫ

Осмонова Н.Ы.

СЕМАНТИКА СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

N.Y. Osmonova

THE SEMANTICS OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 494.3: 8.08

Макалада кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин айрым бир үлгүлөрүнө семантикалык талдоо жүргүзүлдү. Мисалдардын негизинде соматикалык фразеологизмдердин кептеги орду, аткарган кызматы, аркалаган жүзү чечмеленип берилди.

Негизги сөздөр: соматикалык фразеологизмдер, семантика, адамдын дене-мүчөсү, көз, баш, лексема ж.б.

В статье был произведен семантический анализ некоторых кыргызских соматических фразеологизмов. На основе примеров были раскрыты место, роль и функции соматического фразеологизма в речи.

Ключевые слова: соматические фразеологизмы, семантика, структура человеческого тела, глаза, голова, лексема и др.

The semantic analysis of some Kyrgyz somatic phraseological units was carried out in the article. On the basis of the examples the place, the role and functions of somatic phraseological units in the speech have been disclosed.

Key words: somatic phraseological units, semantics, the structure of the human body, eyes, head, lexema, etc.

«Көркөм чыгарманын жаны – тил», болгондуктан акын-жазуучулардын тилин, стилин иликтөө актуалдуу маселелерден болуп саналат. Тилдик каражаттарды түрдүү ыкмада, түрдүү турпатта эң көп иштеткендер акын-жазуучулар экендиги белгилүү. Бул болсо акын-жазуучулардын тилин, стилин терең иликтөө талабын коёт. Чындыгында эле, аталган маселени кеңири изилдемейинче, көркөм кептин табиятын, бөтөнчөлүгүн аныктоого таптакыр мүмкүн эмес. Акын-жазуучулардын чыгармачылык өнөрканасы, сюжет куруу чеберчилиги, стили, түрдүү ыкмалары тилчи-адабиятчыларга табылгыс кенч болуп саналат эмеспи.

Кадыресе сөздөр сыяктуу эле тилибиздин курулуш материалы болуп эсептелген фразеологизмдер көркөм каражаттардын ичинен өзгөчө орунда турат, бул болсо алардын табиятынын татаалдыгы, аткарган функциясынын көп кырдуулугу менен шартталат. Дал ушул жагдай-шартка байланыштуу түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде да фразеологизмдерди дагы тереңдетип иликтөөнү жана тактоону талап кылган бир топ теориялык маселелер

алигиче орун алып келет. Фразеологизмдердин табият-маңызы, семантикалык бөтөнчөлүктөрүнө карай топтоштуруу, фразеологизмдердин пайда болуу булагы жана ички турпаты өңдүү маселелер так, айкын чечиле элек. Фразеологизмдердин стилистикалык табияты, көркөм чыгармада колдонулуу өзгөчөлүгү, поэтикалык кызматы өңдүү олуттуу маселелер өз алдынча, атайын изилдөөгө муктаж.

Көркөм чыгарма жаратуудагы ар бир сүрөткердин тилдик бирдиктерди иштетүү, түрдүү ык-амалдарды колдонуу, жаңычылдык жол менен тилдик ачылыштарды жаратуу, стилистикалык фигураларды пайдалана билүү, сүйлөм куруу, окурманга ойду таасын, таамай, образдуу баяндап берүү стили, мүмкүнчүлүгү ар башка. Сөз чеберлери көркөм каражаттарды, анын ичинде, фразеологизмдерди да колдонуу жөндөмдүүлүгү өзгөчө болуп, аларды пайдаланууга бөтөнчө мамиле жасап, сүрөткерлик жактан ар бири өзүнчө бир дүйнөнү түзө алгандыгын көрүүгө болот.

Фразеологизмдердин семантикасы толук түрдө контексттин ичинде гана ачыларын байкоого болот. Тутумундагы компоненттердин катышына карай аларды түрдүү топторго бөлүүгө туура келет. Биз өзүбүздүн чакан макалабызда **соматикалык** фразеологизмдердин семантикасын аз да болсо талдап, көркөм кепте кандай маани жарата аларына, алардын көтөргөн жүгүнө токтолууну туура көрүп олтурабыз.

Адам баласынын жүзүндөгү түрдүү өзгөрүүлөр, тулку-бойдун ар кыл абалы пикир алышууда, маалыматты туюндурууда активдүү катышып, чоң жүктү аркалайт. **Сома** – дене бой, тулку бой. **Соматология** – антропологиянын адамдын дене түзүлүшүн бүтүндөй изилдөөчү бөлүгү.¹ Ал эми тутумундагы компоненттердин бири (айрым учурда экөө) адамдын дене мүчөсүн билдирген соматикалык лексемадан турган фразеологиздер **соматикалык фразеологизмдер** деп аталат. Карым-катыш учурунда тулку-бойдун ымдоо-жаңсоо белгилеринин (анткени ымдоо-жаңсоолордун негизги бирдиги болуп дене түзүлүшү, тулку бой саналат) табиятын лингвистика илиминен башка

¹ Жаңы атоолордун орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 2012. 481-б.

психология, антропология сыяктуу илимдер да изилдешет. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуу А.Ботобекова өзүнүн эмгегинде мындай дейт: «Ата-бабаларыбыз сүйлөшүү учурунда ымдоо-жаңсоо белгилерине астейдил мамиле жасаганын, тилдеги айрым бир фразеологизмдердин түпкү мааниси ымдоо-жаңсоо белгилери менен тыгыз байланышарына, жадагалса, тилдин семантикасын өнүгүшүнө да өзгөчө бир салым бар экендигине, деги эле ымдоо-жаңсоолор кыргыз элинин улуттук кадаа-салтын, адебин, улуттук маданиятын, дүйнө таанымын, улуттук аң-сезимин чагылдырарына күбө болууга болот.»²

Тилде бет-түзүлүшкө кирген (*тиш, тил, каш, кабак, кулак, көз, кирпик, ооз* ж.б.) дене мүчөлөрү, адамдын башка тулку бою *кол* (колдун өзү эле бир нече бөлүккө бөлүнөт: *бармак, алакан, тырмак, билек, колтук, чыканак* ж.б. болуп), *бут, ийин, далы, ички органдар* (*өпкө, жүрөк, боор, ич* ж.б.) катышкан фразеологизмдердин саны абдан көп. Фразеологизмдердин таяныч, уютку компоненти катары кызмат кылууда колдонулуш жыштыгы жагынан мол учураган соматизмдердин статистикасына көз жүгүртүп көрөлү:

Ал эми калган соматикалык фразеологизмдер *төбө, кулак, бел, бет түзүлүш* (*чеке, маңдай, каш, кабак, бет, өң, тиш, тил, ооз* ж.б.), *ички органдар* (*өпкө, кабырга, кекиртек* ж.б.), *моюн, омуртка, бут* (*тизе, аяк, таман* ж.б.) сыяктуу дене мүчөлөрдүн катышуусунда пайда болгон жана алардын семантикасы, коннотациясы, көтөргөн жүгү, келип чыгышы ар башка. Соматикалык фразеологизмдер тилде түрдүү маанилерди (75%ы адамдын мүнөзүн жана психологиялык абалын) эмоционалдуу-экспрессивдүү туюндуруу үчүн кызмат кылышат да, ал маанилер бир нече топторго ажырайт:

1. Адам мүнөз-сапатын билдирген соматизм фразеологизмдер: *тил албас, колу ачык, өпкөсү жок, бетке чабар, дили катуу*, ж.б.

2. Адамдардын мамилесин туюндуруучу фразеологизмдер: *бир таман жакын, шилекей алышкан, жүз карапшоо* ж.б.

3. Адамдардын психологиялык абалын билдирген соматикалык фразеологизмдер: *көөдөнүн тээп, көзү от чачуу, кабыргасы кайышуу, боору ооруу, жүрөгү элжирөө* ж.б.

4. Адамдардын социалдык абалын туюндурган фразеологизмдер: *ак сөөктөр, кара тамандар, жону жука, колу ашка жетпөө* ж.б.

5. Мезгилди туюндурган соматикалык фразеологизмдер: *көз ачып-жумганча, кирпик ирмемде, каш-кабактын ортосунда* ж.б.

Семантикасына карай шарттуу түрдө гана жогорудагыдай бөлүштүрүүгө туура келди, чындыгында

соматизм фразеологизмдердин туюндурган мааниси, жасалыш жолдору ар түрдүү. Бул сөзүбүздү далилдөө максатында чыгармадагы төмөнкү соматикалык фразеологизмдердин табиятын карап чыгалы:

1. *...бою терең, эңкөө далы, жоон моюн, жаак булчуңдарынын тирегинен артына тулкусу менен имерилип кылчайчу Балбай Алыбекке көңүлсүз колун сунду. Ээрчип келген чоочундан улам иши жагдайын түшүнүп, кайнаган күрөң көзү муздай.*

2. – *Не дедиң?.. «Кунга ит берчү беле?!» – деген менен, Актаманын «ит» деп оозу айткан менен жүрөгү тыз.*

3. *«Ар уруу өз айылынын, өз аймагынын гана камында. Кененсары тарапка кулак түрүлүү.*

- *көзү муздай* – салыштыруу жолу аркылуу;
- *Жүрөгү тыз* – метафоралык жол менен уюшулду;
- *куллак түрүлүү* – метафора, метонимия, синекдохалардын жуурулушуусунан жасалды.

Берилген фразеологизмдердин негизги таяныч сөзү, уюткусу, б.а., өтмө маанилүүлүктү жаратып турган негизги борбору катары соматизмдер келди, ал эми экинчи компоненти соматизм сөздүн белгисин көрсөтүп, сыпатын аныктап туруучу кызматты аркалайт.

Фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгүн арттыруучу жогорудагы семантикалык факторлор – сөз жасоонун метафоралык, метонимиялык, синекдохалык маанилери жана салыштыруунун – фразеологизмдик курамда жалгыздап келишине караганда, жуурулушуп келиши түшүнүктөрдү ачык-айкын, көркөм жана элестүү билдирип, алардын маани-маңызын тереңирээк ачып берет.

Бул ыкмаларды колдонуу аркылуу сөздү иштетүүдө автордун стилинин карапайым элге түшүнүктүү, жөнөкөй, жугумдуу экендигин айгинелейт.

Көз соматикасы аркылуу уюшулган фразеологизмдер

Көз – адамдын жүзүндөгү өзгөрүүлөрдүн ичинен маалыматтын көпчүлүк бөлүгүн жөндөп-тескеп, туюндуруп туруучу негизги орган. Ал бардык кыймыл-жаңсоолордун аткарылышында катышат. Кыргыз эли сүйлөшүү учурунда көзгө өзгөчө маани берип келген. Андыктан адамдын ички жан-дүйнөсүн чагылдырууда өзгөчө орду бар белги катары көзгө тиешелүү болгон ар кыл мифологиялык айтымдар, ишенимдер азыркы күнгө чейин сакталып келүүдө. *Көз тийүү, көз менен жамандык кылуу* сыяктуу ишенимдин болушу байыркы кыргыз элинин көз жана көз караштын сүйлөшүү учурундагы ордуна олуттуу көңүл бургандыгынын белгиси.³

Фразеологизмдердин жаралышында башка соматикалык лексемаларга салыштырмалуу **көз** соматикасы эң көп колдонулган. *Адамдын, жан-жаны-*

² Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. - Б., 2007. 10-б.

³ Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. - Б., 2007. 139-б.

барлардын бет түзүлүшүндө жайланышкан көрүү органы **көз** соматикасы таяныч сөз болуп келип, бир нече семантикалык маанилерди жарат: *көз менен узатуу, көзгө көрүнүү, көзү илинүү, көзү чачыроо, көзү ала чакмактоо, көзү көзүнө сайыла түшүү, көзү менен тинтүү, көз кызаруу, көзүнөн чакмак атуу, көздөрү жетүү, көзүнөн өткөрүү, көз бүтүү, эки көзү ок атуу, көзү тируу, көзүнүн төбөсү менен кароо, көздөрү чакчаңдоо, көз байлоо, баш-көз болуу, көзүн тазалоо* ж.б.

Жогоруда адамдын бир эле дене мүчөсү – көз катышкан соматикалык фразеологизмдерге гана токтолдук, мындан сырткары адамдын, жалпы эле жан-жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон дене мүчөсү болгон “башка” байланыштуу фразеологизмдер да арбын. Дененин эң маанилүү бөлүгү, метонимия боюнча “**баш**” адамдын жеке өзүн да түшүндүрөт, фразеологиялык тутумдун курамына кирбей туруп эле контексттин күчү менен **баш** соматикасы дагы бир нече маанинин билдирип келет: *бир нерсенин алгачкы чыккан жери; бир нерсенин чокусу, төбөсү; башкалардан жогору, мыкты, тандамал* ж.б. Ал эми **баш** соматикасы катышкан фразеологизмдерге төмөнкүлөр кирет:

– *баш-аягын жыюу* – кандайдыр бир чоң иштен кийин жыйналып, мурунку абалына келүү;

– *баш багуу* – ишиктен башын созуп көз жүгүртүү;

– *баш бербөө* – моюн сунбоо;

– *баш ийүү* – көнүү, макул болуу;

– *башка келүү («түшүү»)* – кандайдыр бир кырсыкка оор абалга учуроо, дуушар болуу;

– *баш калкалоо* – бир жерге жашоо;

– *баш канжыгада, кан көөкөрдө* – өлүм коркунучу башына келген кыйын абалда;

– *баш-көз болуу* – кимдир бирөөнүн жүрүштурушуна, үй оокатына же кандайдыр бир ишине көз салуу, каралышып туруу, жетектөө;

– *баш көтөрбөө* – эч нерсеге алагды болбой иштөө;

– *башы жаздыкта, бели оттукта эмес* – дени карды соо, алдан-күчтөн тая элек;

– *баш канжыгада, кан көөкөрдө* – өлүмдү бет алган өтө кыйын, оор абалда, жоопкерчилик шартта, кысталыш мезгилде⁴ ж.б.

Келтирилген мисалдарда **баш** лексемасы катышкан соматикалык фразеологизмдердин баары эмес, айрым бир үлгүлөрү гана берилди.

Адам жүзүндөгү өзгөрүүлөр сүйлөшүү учурунда ар кандай маалыматты туюндуруу үчүн эң көп колдонулган белгилерден болуп саналат. Аларга *маңдай, эрин, кабак, тил, тиш, көз, мурун жана бет булчуңдарынын* ар түрдүү жыйрылышы, өзгөрүшү

кирет.⁵ Пикир алышууда адам жүзүндөгү өзгөрүүлөрдүн тилде образдуу чагылдырылып келгенин байкоого болот (*кирпигинен кан сыккан, чекеге буткөн, эрдин кесе тиштөө, тилди тишине катуу*).

Адамдын дене мүчөсү, тулку боюна кирбесе да адамдын организмдеги тамырлар аркылуу айланым жүрүп, клеткаларды азыктандыруучу жана андагы заттарды алмаштыруучу кызыл түстөгү суюктук **кан** лексемасы фразеологизмдердин уюшулушунда таяныч компонент болуп келип, ойду образдуу, элестүү берген учурлар жок эмес. **Кан** соматизми бүтүндөй сүйлөмгө контраст жаратууга жөндөмдүү болуп, экспрессияны күчөтүүчү касиетке ээ келет: *каны кызуу, кан-сөлү качуу, каны кайноо, канын кактабай соруу, кан ичер, кан жалаган иттей болуу* ж.б.

Чындыгында, денеде **кандын** иштеши, анын бирдей тегиз, тең салмакта (сбалансированный) айлануусу медицина илиминин, ал эми анын адамдын жүрүм-турумуна, акыл-эсине тийгизген таасири психология илимдеринин объектиси болуп саналат. Биз жогорудагы адамдын физиологиялык жана психологиялык абалынын тилде чагылдырылышын карап көрөлү: *канга кан, каны кайноо, каны кызуу* ж.б. Келтирилген мисалдардан улам, бүгүнкү күндөгү өнүккөн медицинага чейин эле кыргыз эли адамдын дене түзүлүшүн, андагы болуп жаткан өзгөрүүлөрдү, кубулуштарды, анатомиялык, физиологиялык маселелерди мыкты өздөштүргөндүгүн байкоого болот.

Ички органдар катышкан соматизм фразеологизмдер: *кабыргасы менен кеңешүү, бооруна тартуу, ичи күйүү, жүрөгүнүн сары суусун алуу, ичи эзилүү* ж.б. Адам баласынын сырткы тулку бою гана эмес, ички органдары да (*өпкө, боор* ж.б.) өтмө мааниде келип, ойду образдуу берүүчү фразеологизмдин биримдигин, жалпылыгын жаратууда маалыматты туюндуруу үчүн кызмат аткараарын келтирилген мисалдардан көрүүгө болот. *Иймегирээк келген, дененин көөдөн жаккы бөлүгүндөгү ичке сөөктөр кабырга* соматизми адам баласынын ички органына кирет. *Кабыргасы менен кеңешүү* фразеологизми полисемиялык мааниге ээ. Мунун келип чыгышы Адам Атанын кабыргасынан Обо Эне жаралган дегенге барып такалат, ошондуктан *кабыргасы менен кеңешүү эркек кишинин зайыбы менен кеңешип, акылдашышы* деген түшүнүктү да билдирет. Тамак сиңирүүнү жана кан айланууну тейлеп турган ички орган *боор* соматикасы таяныч сөз болуп уюшулган фразеологизмдер чыгармада абдан мол: *боору эзилүү, боор толгоо, боор эт менен тең, таш боор, боор тартуу, боору ооруу, боору ачуу* ж.б. Медицина илиминде *боор* менен *көз* карым-катышта экендиги, өтө тыгыз байланышта болору далиленген. Адам баласы кайгылуу бир көрүнүшкө абдан кейигенде, б.а., *боору*

⁴ Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. - Б., КТМУ, 2001.

⁵ Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. - Б., 2007. 127-б.

ачыганда көзүнөн жаш чыгат, жагымдуу окуяга абдан катуу күлгөндө, б.а., *боору эзилген* учурда да көзүнөн жаш агат. Ал эми катаал, анча-мынчага кейибеген ырайымсыз, башка кишинин кайгысына көңүл бөлбөгөн кишилерди да *боорго* байланыштырып *таш боор* деп аташат.

Жыйыныктап айтканда, курамындагы компоненти тигил же бул дене мүчөсүнүн катышуусу менен уюшулган фразеологизмдер метафоралык, метонимиялык ж.б. жолдор менен жасалып, кандайдыр бир предметти, кубулушту, болгон жана болуп жаткан окуяны окурманга элестүү жеткирип, алардын таасирдүүлүгүн арттырып, жандуу берүү үчүн кызмат аткарат. Алардын катышуусу менен айтылып жаткан ойдун эффективдүүлүгү, таасирдүүлүгү күчөгөнүн байкоого болот. Ошондой эле соматикалык фразеологизмдердин дээрлик баарысы адамга байланыштуу түшүнүктөрдү билдирет, т.а., адамдын психологиялык, социалдык абалына, мамилесине, көңүл күүсүнө ж.б. байланыштуу пайдаланылып, айтылып жаткан ойду көркүнө чыгарат. Алардын ар биринин

семантикалык кызматына кеңири токтолууга макаланын көлөмү жол берген жок, аларды кийинки эмгектерибизде кароого аракеттенебиз.

Адабияттар:

1. Абдыкаимова О.С. Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов (на материале кыргызского и немецкого языков). - Бишкек, 1992. - 20 с.
2. Акунова А.Р. Кыргыз тилинин фразеологиясын жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы. - Бишкек, 2008. - 150 б.
3. Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. - Б., 2007. - 188-б.
4. Жаңы атоолордун орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү // түз. С.Мусаев жалпы ред. астында. - Бишкек, 2012. - 562 б.
5. Кармышаков А.О. Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках. автореф. дис... канд. филол. наук. - Бишкек, 1992. - 26 с.
6. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү // түз. Ж.Осмонова, К.Конкобаев, Ш.Жапаров. - Б., КТМУ, 2001. - 518 б.

Рецензент: к.филол.н., и.о. доцента Токушева Т.